

QARAQALPAQ TILINDE SÓLEY MÁDENİYATÍ HÁM AWÍZEKI SÓYLEW TILINÍN ÓZGESHELİKLERİ

Zayrova Kanshayım Muratbaevna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, docent.

Ótegenova Aymeken Quralbaevna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 1-kurs studenti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17770469>

Annotaciya. *Bul maqalada qaraqalpaq tilinde sóylew mádeniyatınıń ózgesheligi, onıń kommunakativ, estetikalıq hám tárbıyalıq mánisi qaralıp sóylew mádeniyatınıń basqa tiller sistemasınan ayırıqsha belgiler hám ózgeshelikleri ashıp berildi.*

Gilt sózler: *Sóylew mádeniyatı, ádebiy til, awızeki sóylew tili, ádebiy norma, logikalıq, tazalıq.*

Sóylew mádeniyatın pedagogikalıq hám tárbıyalıq jaqtaj úyrenetuǵın bolsaq, sóz insan qádiri-qımbatın belgilep turadı. Qaraqalpaq ádebiyatında sóylew ádebi, sózdıń mánawiy kúshi milliy ádebiyatımızdın ruwxıy ǵazıynesi. Tilimiz kúndelikli bayıp rawajlanıwda milletimiz arasınan jetilip shıqqan sóz sheberleri, tilshiler hám ádebiyatshı alımlar, jazıwshı hám shayırlar, ǵalaba xabar quralları xızmetkerleriniń jumısları oǵada salmaqlı [Dawletov U. "Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı" 4-bet].

Bul pikirler sóylew mádeniyatınıń xalqımızdın ruwxıy hám mádeniy baylıǵın saqlawdaǵı rólin dáliyleydi.

Jámiyetimizde insanlar menen qarım-qatnas qılıw ushın til áhimiyetli ról oynaydı.

Mámleketimizde sóylew mádeniyatı ayırıqsha itibarǵa ılayıq. Sebebi bizler qay jerde qanday sóz qollanıwımız kerekligin jaqsı biliwim kerek dep oylayman. Bizler sóylew mádeniyatın ekige bólip qaraymız. Yaǵınıy, awızeki tilde sóylew hám ádebiy tilde sóylew.

Álbette, bul ekewiniń ortasında úlken ózgeshelik bar. Mısalı ushın awızeki tilde sóylew har qıylı dialektlik yamasa jargon, parazit sózlerdi qollanıwı menen payda boladı. Al, ádebiy sóylewde bolsa, mádeniyatlı sóylew menen birge sózlerdi anıq hám tınıq jetkizip beriw bul ádebiy stilge tán esaplanadı. Sóylew mádeniyatınıń kommunakativlik aspekti-sózdi oqıwshı yáki tuńlawshı tolıq hám sáykes türde ańlap alıw ushın, sóylew ámeliyatında sóylewdiń kommunakativ sáykeslik shártlerine ámel etiwdi, talap etedi, anıqlıq, logikalıq, tazalıq, tásirsheńlik, túsinińliklik sıyaqlı sıpatlar menen táriyplenedi [D. M. Teshenbaev M.N. Kamalov "Sóylew mádeniyatı" 5-bet].

Xalqımızda tilge qarata har qıylı táriypler berilgen. Ullı shayır, jazıwshılarımız til mádeniyatı haqqında har qıylı qosıq, maqala, shıǵarmalar dóretken. Qaysı mámlekette jasamayıq, qaysı mámlekettiń tili bolmasın, álbette, eki túrli sóylew usılı boladı, yaǵınıy ádebiy til hám awızeki til. Bizin mentalitetimizde de usı qalıplesken bolıp awızeki til ádebiy normaǵa túspegen. Bul tilde tek biz doslarımız benen yamasa aǵayın-tuwǵan, ata-analarımız benen sóyleskende qollanıwǵa boladı. Jánede ishki sezimlerimizdi sırtqa shıǵarıp erkin sóyley alamız.

Biraq bul ádebiy til normalarına sáykes kelmeydi.

Awızeki hám jazba türde til arqalı qatnastıń túrli tarawlarında onıń jámiyetlik xızmetiniń keńeyiwi, ádebiy tildin rawajlanıwı menen til quralların qollanıwdıń nızamlılıǵı dóreydi hám jetilisedi.

Nátiyjede tildin bir-birinen ayırılatuǵın, bir-birine baylanıslı uslublıq tarmaqları payda boladı. Ádette bul hár qanday milliy tildin tariyxıy rawajlanıw ózgesheliklerine gárezli.

Adamlar óz pikirin awızsha hám jazba türde bildiredi. Usıǵan qaray tilde awızeki hám jazba stiller bir-birinen ajırılıp turadı. Olardıń hár biriniń ózinshe atqaratuǵın xızmetleri bar.

Ádebiy til ádebiy normaǵa túsken, jetiliske til. Kóplegen ilimiy maqalalar, esseler, shıǵarmalar, qosıqlar bulardıń hámmesi ádebiy tilde jazıladı. Al, biraq, ayırım úlken kólemdegi roman yamasa prozalıq shıǵarmalarda ádebiy til menen birge awızeki sóylew tili aralasıp jazılǵanın kóremiz. Álbette, bul shıǵarmada personajdıń obrazın beriwde dóretiwshiniń sheberligine baylanıslı. Bazı shıǵarmalarda usınday epizotlardı kóriwimizge boladı. Mısalı, M. Nızanovtıń "Muhabbat qosıǵı" romanında keltirilgen yaǵmı Mámbetnazar menen Gúlshiyranıń óz ara sóylesiwi dialogı:

- Neǵıp júrsen?!
- Ne? - dedim túsinbegensip
- Qayaqta júrsen?!
- "Tixiy chas" aldın... azǵantay "kiris-shıǵıs" jumısları menen...
- joqbosh! tappaytuǵın gápiń joq.

Bul eki dialogta russha hámde awızeki sóylew tiline tán sózler qollanılǵan. Demek, bul jazıwshınıń sheberligi, álbette, shıǵarmanıń mazmunın elede tereńirek ashıp beriw ushın ádebiy tilde qollanbaǵan, sebebi onday jaǵdayda oqıwshını zeriktirip jiberiw mümkin.

Sóylew mádeniyatı tildin rawajlanıwına baylanıslı mudamı ózgerip turadı, bayıydı. Ol barqulla rawajlanıwda bolǵan jetilisip tolıp barıwshı process. Insannıń ruwxıy dúnıyasın ózinde sáwlelendiriwshi bul processke hár bir mámlekette ayırıqsha itibar berilgenligi jáhán xalıqlar tariyxında málim [Dawletova U. Xojanov Sh. Eshberdiev F. "Sóylew mádeniyatı" 9- bet].

Demek, qaraqalpaq tilinde sóylew mádeniyatı – milliy ruwxıyatı, tárbiya til boyınsha dúnıyaqaras penen úylesken ilimiy túsiniq. Sólewdi durıs hám mazmunlı dárejede paydalanıw-milliy qadir- qımbatımızdıń belgisi bolıp esaplanadı.

Paydalangan maǵlıwmatlar:

1. Dawletov U. Oqıtıwshınıń sóylew madeniyatı. –Nókis 2005.
2. Teshebev D.M., Kamalov M. N. Soylew madeniyatı. //Sabaqlıq. –Toshkent iqtisodiyot, 2018.
3. Dawletova U., Xojanov Sh., Eshberidev F., Soylew madeniyatı. // Sabaqlıq –Nokis, "Bilim", 2024.